

Prof. dr hab. inż. arch. Tomasz Kozłowski
Katedra Projektowania Architektonicznego
Wydział Architektury
Politechnika Krakowska

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr inż. arch. Agnieszki Lewandowskiej
pt. *Współczesna architektura sakralna Finlandii jako przykład twórczej relacji z tradycją*
opracowanej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej
pod kierunkiem promotora, dr hab. inż. arch. Anny Marii Wierzbickiej, prof. PW.

Recenzję opracowano na zlecenie Prodziekana ds. Ogólnych Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej dr inż. arch. Jerzego Grochulskiego, prof. uczelni, zlecenie 504/04195/1010/44.000000.

1. Opracowanie *Współczesna architektura sakralna Finlandii jako przykład twórczej relacji z tradycją* – to dość pokaźna książka. Składa się z pięciu części podzielonych na jednolicie ponumerowane rozdziały różnej objętości oraz *Źródła ilustracji i fotografii*, *Bibliografię* oraz *Załączniki*.

Część 1. Tekst zaczyna się od *Wprowadzenia* (s. 15-24). 1.1. *Uzasadnienie podjęcia tematu* (s. 17), 1.2. *Cele badawcze* (s. 18), 1.3. *Przedmiot pracy. Zakres rzeczowy, czasowy, terytorialny* (s. 18-19), 1.4. *Hipotezy i pytania badawcze* (s. 19), 1.5. *Stan badań. Literatura* (s. 20-22), 1.6. *Metoda badań* (s. 22-23), 1.7. *Słownik pojęć* (s. 23-24).

Część 2. *Podstawy teoretyczne* (s. 25-71) składa się z podrozdziałów: 2.1. *Finlandia* (s. 25), 2.1.1. *Uwarunkowania geograficzne* (s. 25-26), 2.1.2. *Rola przyrody w kształtowaniu narodowej tożsamości* (s. 27-30), 2.2. *Luteranizm w Finlandii* (s. 31), 2.2.1. *Religia* (s. 31-35), 2.2.2. *Wspólnota* (s. 36-38), 2.3. *Charakterystyka fińskiej architektury sakralnej na tle uwarunkowań historycznych* (s. 39-40), 2.3.1. *Średniowieczna architektura z kamienia* (s. 41-44), 2.3.2. *Okres Reformacji* (s. 44-45), 2.3.3. *XVII – XVIII w.* (s. 45-54), 2.3.4. *XIX w.* (s. 54-56), 2.3.5. *XX w.* (s. 57-68), 2.3.6. *Podsumowanie* (s. 69-71).

Część 3. *Studia przypadków* (71-199) składają się z podrozdziałów: 3.1. *Kryteria doboru przypadków* (s. 71-73), 3.2. *Przyjęta metoda badawcza* (s. 73-79), 3.3. *Studia przypadków* (s. 80-84), 3.3.1. *Kościół Kårsämäki* (s. 85-93), 3.3.2. *Kaplica św. Henryka* (s. 94-102), 3.3.3. *Kościół Viikki* (s. 103-110), 3.3.4. *Kaplica pogrzebowa św. Wawrzyńca w Vantaa* (s. 111-119), 3.3.5. *Kościół Kuokkala* (s. 120-127), 3.3.6. *Kaplica Kamppi* (s. 128-134), 3.3.7. *Kościół Ylivieska* (s. 135-144), 3.3.8. *Kościół Suvela* (s. 145-151), 3.3.9. *Kaplica*

Tervajärvi (s. 152-158), 3.3.10. *Kościół w Myllykoski* (s. 159-165), 3.3.11. *Kościół Tikkurila* (s. 166-174), 3.3.12. *Kościół św. Piotra w Lieto* (s. 174-186), 3.4. *Podsumowanie* (s. 187-199).

Część 4. *Podsumowanie i wnioski* (s. 200-204).

Część 5. *Perspektywa kontynuacji badań* (s. 205).

Pracę kończy 6. *Źródła ilustracji i fotografii* (s. 206-209), 7. *Bibliografia* (s. 209-218), oraz 8. *Załączniki*. Streszczenie polskie i angielskie pracy znajduje się na jej początku.

Całość zapisano zwięzłym tekstem na 224 numerowanych stronach formatu A4. Tekst uzupełniony jest ilustracjami, jednak sposób ich numeracji i brak całościowego spisu uniemożliwia poznanie ich liczby. Na końcu znajduje się spis literatury. Jest on bardzo obszerny, lecz niestety nieponumerowany. Opracowanie przypomina „prawdziwą” książkę wydaną starannie i z dbałością o kształt rzeczy, przyjemną nie tylko w czytaniu, ale i także oglądaniu.

Recenzent zapoznał się z pracą z przyjemnością, także z racji ciekawości jak z punktu widzenia młodej autorki powinny wyglądać budynki sakralne.

2. Wybrane uwagi

2.1. Przedmiotem rozważań Pani Agnieszki Lewandowskiej jest współczesna architektura sakralna Finlandii, jak przedstawia to autorka: *na tle uwarunkowań historycznych, społeczno-religijnych i geograficznych kraju*. Doktorantka jako cele pracy podaje: *przedstawienie współczesnej architektury sacrum w relacji z tradycją budownictwa wernakularnego oraz Kościoła Luterńskiego, którego korzenie tkwią w rozwiązaniach i symbolice architektury chrześcijańskiej*. Na obiekty do szczegółowych badań wybrano dwanaście kościołów i kaplic zaprojektowanych przez fińskich architektów i wybudowanych w latach 1995–2023.

Autorka przeanalizowała dostępne materiały źródłowe oraz wykonała badania terenowe. Podczas swoich wyjazdów badawczych Autorka prowadziła rozmowy z duchownymi, architektami i użytkownikami. Dało jej to możliwość uzupełnienia i skompletowania całości materiałów badawczych oraz umożliwiło przedstawienie historii powstania obiektu, oraz zastosowane rozwiązania architektoniczne.

Zmiany w postrzeganiu kościoła w Finlandii zmusiły go do zmiany sposobu kontaktów z wiernymi i nowego użytkowania budynków. Projektowane formy i wykorzystywane rozwiązania materiałowe nawiązują do fińskich historycznych obiektów sakralnych, są to oczywiście wariacje na temat zapamiętanych form. Potrzeba nieepatowania luksusem i skromności w formie zachęca projektantów do sięgania po sprawdzone przez lata a może i wieki rozwiązania oraz powiązanie ich z fińskim dziedzictwem i wpisywania nowych funkcji.

Pani mgr Agnieszka Lewandowska przedstawiła zbiory wiadomości zebranych, przeanalizowanych i ułożonych w całość. Tylko wtedy posiadana wiedza na dany temat ma wartość i nie jest skazana na powierzchowność. Ogrom pracy włożonej w poszukiwania jest

widoczny i zasługuje to na pochwałę. Praca nie jest prostym katalogiem, lecz prawdziwym dziełem naukowym. Recenzent zapoznał się z nim z przyjemnością.

2.2. Praca napisana jest czytelnym językiem, według jasnego schematu możliwego do prześledzenia w tytułach rozdziałów. Prowadzi nas od wstępu przez podstawy teoretyczne budownictwa sakralnego Finlandii, od średniowiecza do XX wieku, aż do studium przypadków architektury współczesnej.

2.3. Merytoryczny początek opracowania stanowi rozdział *Wprowadzenie*. Pojawia się tu opis problematyki pracy. Doktorantka przedstawia przedmiot rozważań, studiów oraz ich cel. Poruszono w nim metody badań i studium przypadków. Autorka stara się pokazać problematykę oraz najważniejsze obszary badawcze w pracy. Pojawiają się więc istotne dla praktyki i teorii architektury zagadnienia oraz słownik pojęć z ich precyzyjną interpretacją. Tu także poznajemy hipotezy i pytania badawcze. Mamy dwie hipotezy i cztery pytania: Hipoteza pierwsza: *Współczesna architektura sakralna Finlandii wyrasta z własnych tradycji budowlanych, mających korzenie w architekturze ubogiej – ludowej, której piękno opiera się na logice konstrukcji i umiejętności pracy z materiałem, w szczególności z drewnem*. Oraz pytania badawcze: *Jak kształtował się rozwój architektury sakralnej w Finlandii i z czego wynikał? W jaki sposób fińscy twórcy łączą swoje kulturowe, architektoniczne dziedzictwo ze współczesnymi możliwościami konstrukcyjnymi i budowlanymi?* Hipoteza druga brzmi: *Specyficzne uwarunkowania geograficzne oraz złożona historia Finlandii wpłynęły na jej współczesny kształt, tworząc przestrzeń do eksperymentowania w zakresie architektury sakralnej*. Oraz dwa pytania badawcze: *Jakie cechy świadczą o odrębności uwarunkowań geograficznych Finlandii i w jaki sposób wpływały one na kształtujący się fiński naród? Na czym polega odosobnienie Finlandii, wynikające z jej historii?*

Druga część to *Podstawy teoretyczne*. Tu Autorka przedstawia *Uwarunkowania geograficzne i Rolę przyrody w kształtowaniu narodowej tożsamości*. Pojawiają się tu także tłumaczenia tak ważnych dla zrozumienia kształtu tej architektury *Religia* oraz *Wspólnota*. W trzecim podrozdziale Autorka prezentuje *Charakterystyka fińskiej architektury sakralnej na tle uwarunkowań historycznych*. Doktorantka przedstawia charakterystykę fińskiej architektury sakralnej na tle uwarunkowań historycznych, prowadząc nas przez Średniowiecze, okres Reformacji, XVII – XVIII wiek, XIX wiek aż do XX wieku.

Część trzecia to *Studia przypadków*. Tu Lewandowska tworzy osobisty (bez negatywnych konotacji tego słowa) zbiór wybranych budowli i poddaje je dociekliwym badaniom. Doktorantka opisuje współczesne realizacje architektury sakralne, a w studium przypadków ujęła obiekty należące do Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego oraz jeden obiekt ekumeniczny. Autorka pokazuje dwanaście budowli oraz przedstawia *najważniejsze informacje*. Mamy więc tu: *Lokalizację, Historię, Twórcę narracji* (po polsku architektka), *Cel, Rozwiązania Architektoniczne*. Taka metoda pomogła w opisanu czasem skomplikowanego kontekstu działła. Pojawiają się informacje tu temat budowli, okoliczności ich powstania, schematy planów, fotografie, rysunki, a także schematyczne mapy ich położenia. W każdym podrozdziale najważniejsza część to opis rozwiązań architektonicznych. Autorka podsumowuje swoje poszukiwania formy współczesnego kościoła na końcu rozdziału. Jak

podkreśla, formy obiektów różnią się skalą i zastosowanymi architektonicznymi środkami wyrazu. Fińskie obiekty są inne od tych znanych choćby z Polski, są projektowane jako kompletne dzieło architektoniczne. Ich skromność, konstrukcja, wykończenie i wyposażenie jest starannie przemyślane, i nieatakujące odbiorcy. Jest to architektura prawie „minimalistyczna”. Ważny wydaje się także udział w całym procesie realizacji dzieł artystów i rzemieślników. Ich prace uzupełniają architekturę i razem tworzą spójne dzieło. Taka oprawa, odbywających się tam przedstawień *Gesamtkunstwerk* łącząca w sobie światło, obraz, dźwięk i oczywiście architekturę.

Część czwarta to *PODSUMOWANIE I WNIOSKI* stanowiąca wnioski i podsumowanie pracy. W części tej Doktorant podejmuje próbę krytycznej refleksji na temat współczesnej architektury i jej powiązania z przyrodą i historią kraju. Architektura, która współcześnie w dobie reklamowej funkcji architektury, może wydawać się uboga, jak pisze Doktorantka: *jest bogata w treści z perspektywy luterńskiego wyznania*. Nie można badać takiej architektury bez konieczności badania kultury i religii tego kraju. Autorka stara się więc połączyć różne aspekty fińskiej interpretacji budownictwa historycznego, dostosowywanej do współczesnych wymogów przez kolejne pokolenia młodych architektów. Tożsamość tej architektury i jej charakter przemawia do widza w użytych materiałach czy sposobie ich wykorzystania.

Zakończenie pracy stanowią załączniki – tabele przedstawiające zestawienie obiektów sakralnych, które powstały w Finlandii w latach 1990 – 2023.

Dysertacja w opinii recenzenta jest na tyle interesująca i nowatorska, że może wnieść nowe spojrzenie na temat przestrzeni architektonicznej i budowy formy architektury sakralnej i może przenieść próbę przeniesienia doświadczeń fińskich do Polski.

3. Oceny

3.1. Założenia pracy

Problematykę pracy należy ocenić jako stosowną do rozprawy doktorskiej. Opracowanie jest w miarę obszerne, Autorka chciała przekazać w nim całą swoją wiedzę, łączącą nie tylko architekturę, ale i teologię. Książkę staje się ważna w momencie, w którym podobnie jak w Finlandii społeczeństwo polskie powoli się sekularyzuje. Pojawia się więc potrzeba przewartościowania spojrzenia na architekturę sakralną i zwykle poboczne funkcje, jakie jej towarzyszą. Założenia pracy skonstruowano prawidłowo. Pole badawcze określone wokół ważnego dla Doktorantki obszaru zainteresowania, jakim są współczesne obiekty sakralne w Finlandii, należące do Kościoła Luterńskiego lub ekumeniczne. Założenia problemów naukowych pokazują bez kluczenia rozumowanie autora. Pod względem metodycznym opracowanie należy przyjąć bez wątpliwości. Biorąc pod uwagę specyfikę prac naukowych z dziedziny architektury, która nie wykształciła oczywistego warsztatu metodologicznego, umożliwiającego ścisłą weryfikację twierdzeń – należy stwierdzić dużą wartość naukową pracy doktorskiej. Jak tłumaczy to Autorka, wykorzystwała do badań metodę narracyjną, *która pozwoliła na przedstawienie złożonego kontekstu powstania wybranych obiektów, na które wpłynęły potrzeby przyszłych użytkowników, cele inwestora, lokalizacja oraz czas w odniesieniu do drogi zawodowej architekta, jak i realizacji samego obiektu.*

Doktorantka przedstawia w pracy przykłady, których analiza może potwierdzić, że odosobnione, wymagające położenie geograficzne Finlandii oraz jej złożona, „niedokończona” historia wpływająca na kształt kultury i społeczeństwa, wytworzyły wyjątkową przestrzeń do kreowania, budowania i eksperymentowania w zakresie architektury.

Tezy Autorki (hipotezy) w liczbie dwóch, można uznać za nadające się do udowodnienia a w części *Podsumowanie i wnioski* uznać za udowodnione. Większość z przedstawionych przez Doktorantkę przykładów pokazuje współczesny sposób interpretacji tradycyjnej architektury fińskich budowli sakralnych. Nowa architektura wykazuje duże zdolności do wpisywania się w krajobraz i jest częścią świadomego modelu kościoła luterńskiego. Mgr Lewandowska wykazała także, że istnieją relacje współczesnej architektury i form historycznych. Należy jednak pamiętać, że odniesienia do *wernakularnych tradycji architektury ubogiej* dziś stają się czymś niecodziennym i wyrafinowanym a całe kiedyś zwyczajni rzemieślnicy stają się dziś trudni do zatrudnienia, a ich praca jest już niezwykła.

Ważnym elementem pracy jest część – atlas *Studia przypadków*, pokazujące współczesne budynki sakralne Finlandii. Mamy tu szczegółowe opisy dwunastu budynków: Kościół Kårsämäki, Kaplica św. Henryka, Kościół Viikki, Kaplica pogrzebowa św. Wawrzyńca w Vantaa, Kościół Kuokkala, Kaplica Kamppi, Kościół Ylivieska, Kościół Suvela, Kaplica Tervajärvi, Kościół w Myllykoski, Kościół Tikkurila oraz Kościół św. Piotra w Lieto. Jest to ważny element pracy pokazujący, że temat jest naprawdę bliski Doktorantce, a co najważniejsze zaproponowana przez Nią metoda nadaje się do przełożenia na język opisywania architektury. Możemy dostrzec, zaangażowanie w zbadanie tematu. Wysiłek intelektualny Doktorantki oraz informacje, jakie zostały zawarte w książce, są naprawdę imponujące. Jest to prawdziwa praca naukowa z dziedziny architektury.

Recenzent chyba nie byłby sobą, gdyby nie skomentował surowych kształtów prezentowanych przez Autorkę kościołów. Architektura przecież współczesnych budynków kaplic i kościołów w Finlandii wydaje się bardzo konserwatywna. Niektórzy powiedzieliby – nudna. Należy pamiętać, że dzieła modernistów tworzących dla dobra ludu i zaspokojenia jego potrzeb mieszkaniowych w wielkich blokach (architekci chcieli mieszkać w willach) nie doczekały się pozytywnego odbioru. Kamienica mieszczańska, przynajmniej taka, jaką pamiętamy z ostatnich kilkudziesięciu lat, stała się ideałem przestrzeni miejskiej. Kościoły na świecie w pewnym momencie historii stały się pyszne. W 1968 roku Gottfried Böhm buduje kościół *Navigeser Wallfahrtsdom* w Velbert. Obszerna, betonowa forma bez śladu odcisniętych deskowań, budowla dla 6 tysięcy wiernych przypomina czasem salę teatralną czy schrony Wału Atlantyckiego. Wcześniej w 1955 roku Philip Johnson projektuje Katedrę Chrystusa w Garden Grove. Świątynia została zbudowana z dziesięciu tysięcy prostokątnych szyb i jest w stanie pomieścić 2900 osób. Jednak ta megalomania i nonszalancja kościelnych inwestorów nie uchroniła od narastającej sekularyzacji kościoła na całym świecie. Może droga fińskich projektantów jest lepsza i nie naraża wspólnot na krytykę o rozrzutność i zachęci wiernych do odwiedzania tych skromnych świątyń.

3.2. Ustosunkowanie się do piśmiennictwa naukowego

Wiedzę naukową autora ilustrują przypisy i liczne cytaty (w sumie 385, słownie trzysta osiemdziesiąt pięć). Doktorantka porusza się w tej materii swobodnie. Informacje tam zawarte pozwalają na dokładne prześledzenie myśli Autorki od strony znajomości literatury naukowej. Potwierdza to *Bibliografia*, niestety nienumerowana, ale taki był widocznie zamysł Promotora. Wiedzę tę należy ocenić bardzo wysoko.

3.3. Opracowanie materiału naukowego i konstrukcji wywodu

Potwierdza to sposób opracowania materiału naukowego zawartego w literaturze i dobranych przykładach, przeprowadzone ze znanstwem i pozwalające na jasną konstrukcję wywodu. W wyznaczonej przez siebie przestrzeni Doktorantka porusza się sprawnie. Widać obeznanie z prezentowanymi zagadnieniami poznany nie tylko w czasie badań, ale i w pracy architekta. Należy podkreślić, że współcześnie tematy związane z architekturą sakralną nie są bardzo często podejmowane, a w swojej pracy doktorskiej Autorka pokazała, że mogą one być szalenie interesujące.

3.4. Ocena logiczna i językowa

Przeprowadzenie wywodu w zakresie przyjętych, autorskich ram nie nasuwa wątpliwości. Należy też podkreślić, że prace naukowe w zakresie architektury oparte są w znacznej mierze na odbiorze subiektywnym, czego przeważnie nie da się uniknąć. W rozdziale 3.2 *Przyjęte metody badawcze* Doktorantka przedstawia nam przyjęte przez nią sposoby analizy dzieł architektonicznych. Praca napisana jest językiem rzeczowym, a tekst stara się być obiektywną relacją usuwającą osobę autora w cień faktów i rzeczy. Autorka umiejętnie wplata opisy kościołów, które sama sfotografowała.

3.5. Ocena materiału ilustracyjnego

Materiał ilustracyjny jest ważnym dopełnieniem pracy. Ilustracje dobrano stosownie do koncepcji merytorycznej i graficznej opracowania a całość pracy (tekst i ilustracje) stają się czasem równie ważne.

3.6. Oryginalność pracy i ocena wniosków.

Praca jest oryginalna; w opracowaniu tak postawionego, tak usystematyzowanego szerokiego zagadnienia – trudno znaleźć poprzedników. W konstrukcji podsumowania (*4. Podsumowanie i wnioski*) widać celowość zamysłu i rezultat dociekań. Autorka stara się tu podsumować dwie swoje hipotezy i cztery pytania badawcze.

3.7. Ocena rozmiarów wysiłku naukowego

Przedstawiona praca jest wartościową pozycją świadczącą o obszerności dokonanych studiów (mamy tu 224 strony), wnikliwych przemyśleniach i dużym rozmiarze wysiłku naukowego Doktoranta.

3.8. Ocena wartości społecznej pracy

Temat opracowania – *Współczesna architektura sakralna Finlandii jako przykład twórczej relacji z tradycją*, to opracowanie mogące stać się bliskim architektom w ich dążeniu

do tworzenia lepszego budownictwa sakralnego. Budynki kultu religijnego zawsze były sytuowane w eksponowanych miejscach w mieście lub być może to one budowały nową, wartościową przestrzeń. Teoria i historia architektury została przedstawiona w pracy i powiązana z budowaniem. Rozprawa doktorska jest wyrazem zainteresowania Autorki budowlami kultu religijnego. Poszukiwanie drogi do budowanie doskonałej przestrzeni dla wiernych jest w pracy najważniejsze. Jak możemy zobaczyć ta skromna i nieopatująca ozdobami architektura także nie może przyciągnąć nowych wiernych i badaczy. Świat współczesny dąży do ekstazy i samozadowolenia. Jednak architektura Finlandii może dać do myślenia i na pewno jest dla niej miejsce w historii architektury. Ten „minimalistyczny” świat może zapewnić schronienie i uspokojenie dla odbiorców. Praca doktorska jest doświadczeniem intelektualnym opartym na potwierdzeniu zdobytej wiedzy i próbie jasnego jej zapisaniu. Pani Agnieszka Lewandowska potwierdziła swoją wiedzę i pokazała to w interesującej książce. Wartość rozprawy należy ocenić bardzo pozytywnie.

3.9. Uwagi recenzenta

Recenzent nie wnosi uwag do pracy. Trochę irytujące były natomiast pozostawione na końcu wersów sierot oraz justowanie tekstu do lewej strony, ale jest to wydruk typu maszynopis, więc nie stanowiło to większego problemu.

4. Wniosek końcowy

Rozprawa doktorska **mgr inż. arch. Agnieszki Lewandowskiej** *pt. Współczesna architektura sakralna Finlandii jako przykład twórczej relacji z tradycją*, opracowana na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, pod kierunkiem promotora dr hab. inż. arch. Anny Marii Wierzbickiej, prof. PW, spełnia wymagania stawiane w ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. Recenzent ocenia pracę jednoznacznie pozytywnie i stawia wniosek o przeprowadzenie dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Tomasz Kozłowski

Kraków, 14.09.2023.